

УДК 821.161.2-3.09:17.035.3

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ НА РУБІКОНІ: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЗІ ЮРІЯ КОСАЧА

Олеся ЗВАРИЧ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
бул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: olesia_zolochiv@mail.ru*

Розглянуто особливості проблеми національної ідентичності в художній творчості Юрія Косача періоду ДіПі. Зокрема, увагу зосереджено на взаємоієрархічності історичної пам'яті та історичної свідомості, їх консолідуючому значенні у формуванні ідентичності української нації в умовах еміграції. Проаналізовано міфологічну тенденцію «герой–антигерой» у прозі Ю. Косача, творення пам'яттєвого комплексу та стратегії автора у доланні територіальних, політичних, етнічних рубіконів.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, історична пам'ять, історична свідомість, рубікон, покоління displaced person.

Проблема ідентичності та її ідентифікації в нестійкому світі – одне з непростих явищ як у конкретно-практичному, так і в теоретичному аспектах. Ця складність зумовлена насамперед тим, що ідентичність особистості може існувати лише в динаміці, у безперервному процесі самозміни, саморозвитку. Відтак, і *ідентичність нації*, – тобто «відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури» [5, 57], теж є процесом, який забезпечується взаємодією двох основних умов життя: мінливого світу та не менш мінливої людини-народу. З-поміж різних чинників цієї взаємодії особливої уваги заслуговує історична пам'ять чи, радше, історична свідомість особистості. В континуумі компонентів, які визначають ідентичність чи впливають на процес ідентифікації, «історична пам'ять» є чи не єдиним стійким, зафіксованим у формах знань, архетипів та міфів, елементом. Така усталеність в умовах «на рубіконі» – чи то індивідуальному, чи територіальному, чи тим паче національному – надає їй статусу якщо не визначального чинника, то одного з них.

Відтоді, як Зигмунд Фройд увів поняття «ідентичність» у науковий термінологічний апарат, воно набуло n-кількості нових різних дефініцій. Вже сама внутрішня семантична двозначність терміна (котрий одночасно означає і самототожність, і тотожність до чогось іншого) стала першим каменем спотикання. Іншим вагомим приводом для дискусій є опозиція «процес/стан», що означає постулювання ідентичності то як доконаного факту, то як процесу тривалістю в життя. Саме тому доцільно вказати, що ми вкладаємо у цей термін. Погоджуємося з думкою Миколи Козіна, що «ідентичність –

це найважливіший акт, в якому суспільство та кожна особистість усвідомлюють самі себе, сутнісні основи власного буття в історії...» [4, 41]. Дослідник зробив виразний акцент на процесуальність («найважливіший акт») (виокремлення шрифтом наше. – О. З.), водночас поєднуючи її з фіксованими елементами («основи власного буття») (виокремлення шрифтом наше. – О. З.). Також умотивованою є взаємозалежність і взаємовплив *особистості та суспільства* (виокремлення шрифтом наше. – О. З.). З огляду на проблематику статті, імпонує і увага до *історії* як одного з чинників впливу на творення ідентичності.

Щодо типологізації ідентичностей, то вона теж ускладнена багатоманітністю підходів, ідентифікаційних ознак. Виділяють реальну та уявну, абстрактну та функціональну, стабільну та маргінальну, постійну та ситуативну, індивідуальну та колективну ідентичності [10, 88]. Серед названих біполярних пар найбільше цікавить опозиція: індивідуальна–колективна, чи «Я-ідентичність» (унікальні якості кожного індивіда, які відрізняють його від інших) та «Ми-ідентичність» (спільні для людей якості, що визначають індивіда як члена певної групи). Хоча, на перший погляд, ці ідентичності здаються полярними, вони створюють магнітний баланс особистості як істоти суспільної, тісно взаємодіють, впливають один на одного і не можуть бути розірваними без критичних наслідків для психічного та суспільного здоров'я індивіда.

Одним із найважливіших проявів колективної ідентичності вважають національну. В її ідентифікації особлива роль відведена історичній пам'яті та історичній свідомості. Оскільки ці два поняття є одними з найменш розроблених у науковій літературі, їх часто сприймають та вживають як синоніми, що може призвести до помилок та непорозумінь. Андрій Герасимчук та Зоя Тимошенко зазначають, що «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце у минулому» [2, 298–299]. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичної свідомості, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації.

Часто вживаним є визначення Карла-Ернеста Яйсмана, який трактує історичну свідомість як «внутрішній зв'язок інтерпретування минулого, розуміння сучасного й окреслення перспективи на майбутнє» [цит. за: 14, 83]. Подібне розуміння пропонує Йорн Рюзен: «це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування життєвої практики» [14, 81–82]. Обидва дослідники вказують на важливе значення «медіуму пам'яті» та необхідності інтерпретувати його в сьогоденні, перетворюючи в майбутню стратегію – знайдену ідентичність.

Тобто переважно співвідношення історичної пам'яті та історичної свідомості нагадує співвідношення «факт/результат оперування фактом». Історична пам'ять постає своєрідним будівельним матеріалом для свідомості. Коли пам'ять (сталий конструкт) активізується різними чинниками (внаслідок розриву чи втрати колишнього світу), то як результат отримуємо наново-творення історичної свідомості. Тому чітко можна

простежити своєрідну взаємоієрархічність між названими поняттями-компонентами. При порушенні осі минуле–сьогодення–майбутнє, що особливо характерне для еміграційного пласту, саме оперування історичною пам'яттю допоможе рефлексійному теперішньому ідентифікувати себе. Це дає нам беззаперечні підстави стверджувати про наслідковий зв'язок історичної пам'яті, формування історичної свідомості та визначення національної ідентичності. Значення історичного знання для національної ідентичності зростає також з огляду на явище «парадоксу Бромлея», суть якого полягає в тому, що «в умовах руйнації традиційного суспільства за відмирання традиційно-побутової культури, втрати питомих етнографічних рис, все ж відбувається зростання етнонаціональної свідомості» [11, 154].

У пошуках власної національної ідентичності українці долали непростий шлях, були змушені навчитись оцінювати власну історію не у «чужих», а у «своїх» категоріях. Така трансформація колективної свідомості та національного історичного нарративу були непростими на теренах України. Тим паче цей процес ускладнювався поза її географічними межами, за відсутності будь-яких політично окреслених державних кордонів та при запереченні національно-ментальних.

Прикладом такого модифікаційного ускладнення є література еміграції, зокрема творчість Юрія Косача, представника та ідеолога Мистецького Українського Руху (МУРу). У низці художніх творів («Рубікон Хмельницького», «День гніву», «Чортівська скеля», «Еней та життя інших», «Голос здалеку», «Вечір у Розумовського» та інші) він не тільки звертався до проблеми національної ідентичності, а й часто акцентував значення територіальних та національних рубіконів. У його прозі періоду ДіПі важко не помітити намагання ретранслювати пам'ять поколінь через надання нових смислів подіям минулого, їх героїзацію та міфологізування окремих осіб. Така стратегія є однією з найпоширеніших та, загалом, очікуваних у стані розгубленості, відчуття забутості, втрати не тільки етнічної, але й політичної батьківщини.

Не доводиться дивуватися тому, що «битва за минуле» супроводжується не тільки пошукуванням «Іншого» ворога, але й творенням «Свого» пантеону героїв на зразок міфологічних, завданням яких є консолідація та усвідомлення себе як нації. Тому на сторінках творів Ю. Косача часто лунає гучне «Віват, Хмельницький – батько наш!» [9, 196]. Автор творить певний ореол навколо його особи чи, як сказав би Фрідріх Ніцше, «над-особи», підносить її до рівня міфічного героя-визволителя. Богдана Хмельницького, «префекта козацького корпусу... боялись. Боялись, сливе забобонно, його незбагненої внутрішньої міці..., боялись його несамовитого хотіння, яке могло спалахнути велетенською пожежою, а втишити й приборкати не було сили...» [9, 167]. Така модель художнього конструювання цілком виправдана та вмотивована історико-суспільною ситуацією середини ХХ століття, а насамперед, політикою Радянської Росії щодо України. Використання символів величі й героїзму виявляється прямо підпорядкованим легітимізуючим та націоналізуючим завданням, а творення «пам'яттєвого комплексу» стає життєво необхідним. Коли ми говоримо, що автор неначе творить новий міф, то маємо на увазі далеко не постійно усвідомлюване викривлення подій чи спосіб маніпулювання притомністю, а радше «прояв базисних інтенцій до самоствердження й самореалізації...» [12, 180], прикладом чого і є міф Хмельницького-визволителя в художній канві Ю. Косача.

Важливо, що автор творить не окрему історію, він вводить українського гетьмана як рівню в множині історичної пам'яті Європи. Адже «потрібен пам'яттевий комплекс, а не просто сума національних історій» [цит. за: 13, 221]. Для цього поряд із Хмельницьким письменник активно апелює до постатей Юлія Цезаря та Наполеона Бонапарта, розташовує їх в одній системі історичних координат, часто порівнює: «Хмельницького я знаю, і шановний пан радник помиляється: він знає, чого хоче. Це людина з тієї глини, з якої ліплять Цезарів» [8, 14]. Український гетьман, як і македонський полководець, у пошуках себе повинен «взяти Рубікон»: «Непокоївся, клекотів вулкан дум у надрі душі. Рубікон – кривава, кармазинова ріка, невелика річка, але вже зараз за нею, по той бік, була влада і слава. Треба було лише взяти Рубікон! Хіба не мав кожен такого рубікону в своєму житті?» [9, 98]. Образ Бонапарта швидше показує, яким способом треба завойовувати ці рубікони. Бо мусить Хмельницький «осідлати кентавра – революцію» [6, 147] та, як і «Бонапарт, знищити... привид старого ладу» [9, 161].

У «Голосі здалека» автор доукомплектує галерею «сильних» образом Мазепи. В цьому випадку Ю. Косач вводить доволі цікавий, хоч і суперечливий, варіант. Якщо Хмельницького визнають загальнонаціональним героєм, то Мазепу ще й досі ділять між «зрадником» та «рятівником». Проте в письменника переважає те, що їх об'єднує, – рубікон цінностей, культурних норм та характерів, дотичність до історії через ясне бачення майбутнього та формування сучасного. Саме завдяки такому репрезентуванню «на межі» Ю. Косач торкається того рідкісного аспекту формування «історичної свідомості» – на зламі епох, національних епох, коли Хмельницький у XVII столітті, а Мазепа – у XVIII столітті маркували історію України та прагнули сформувати національну ідентичність. Така стратегія близька авторові, адже він, як і його герої, теж перебуває на рубіконі.

Не можна залишити поза увагою й той факт, що разом з пошуком «Інших» героїв, автор не уникає питання «Своїх» ворогів. Дотримуючись добрих традицій міфу, Ю. Косач репрезентував і антигероя. Такий спосіб формування історичної свідомості, а, отже, і формування ідентичності, давно і добре відомий, він ґрунтується на негативному принципі побудови дефініції («Omne definition est negatio»). Письменник відводить роль як зовнішнім, так і внутрішнім ворогам («close strangers»): «I, засипаний зірками, осяяний лентами, господар – син чабана з Лемешів, гетьманич український – тут між графами, князями, дюками, що губили свій родовід у похмурім мороці віків, стояв, неначе добродійний геній, оракулі пітія» [6, 157], – це граф Андрій Розумовський. Він, як і Богдан Хмельницький, носив клейноди, був гетьманом України, а проте маестро Людвіг ван Бетховен дивується: «як ви, ексцеленціє, будучи патріотом своєї країни, працюєте для імперії, що позбавила волі вашу батьківщину?...» [6, 152]. Розумовський так і залишився рабом, бо не зміг стати тим, хто «топче закони, ламає миршаві пута», бо тільки тоді людина «виростає нова, зовсім нова... рве гаті, не раб, не раб... Герой, Антей, Прометей, Титан... Не раб...» [6, 153].

Проте цікавою залишається алузія на біблійного Самсона «Ви хочете сказати, ексцеленціє, що посполу з Чарторийським, наче два Самсони, розвалюєте із нутра храм філістимлян?...» [6, 153]. Така ідея, звичайно, має право на життя. А чи автор

намагається виправдати свого героя, шукаючи виправдання власній «втечі з дому», а чи просто висуває ще одну гіпотезу «з приводу», варто залишити на розсуд читача.

Зокрема, Клод Леві-Строс вважав, що «уявлення, образи, які ми створюємо про історію, у широкому розумінні міфічні – у тому сенсі, що вони цілком і повністю залежать від тієї позиції, яку ми самі займаємо у нашому сучасному» [1, 68–69]. Напевно, так вважав і Ю. Косач. Тому у своєму сьогоденні він знайшов чітку стратегію – необхідність не тільки віднайти, але й утвердити національну ідентичність. У його руках одним із кращих засобів досягнення вказаної мети стала історія, минуле, що мислиться, відчувається і переживається.

Говорячи про національну ідентичність, не можна залишити без уваги ґрунтовну монографію «Національна ідентичність» Ентоні Сміта. Серед чинників, які визначають національну ідентичність, дослідник називав рід, територію (рідний край) та історичну пам'ять. Проте в умовах життєвого рубікону ці визначники зазнають модифікацій, ускладнюючи цим процес ідентифікації та визначення власної національної ідентичності. Ю. Косач яскраво репрезентує такі «нетепличні» умови в «Голосі здалека». Насамперед автор змалював межову позицію героя у визначенні просторового чинника – батьківщини, рідного краю. «Моя батьківщина – це Вологодська губернія у Північній Росії... але все це мені таке байдуже» [7, 55]. Саме таке розщеплення між «паспортною пропискою» та налаштованістю «внутрішнього компаса» характерне для процесу ідентифікації «Я» за умов існування ніби «подвійної самосвідомості».

Цю концепцію підтверджує і широка амплітуда коливань у визначенні чинника роду героя новели «Голос здалека». «...Я от не знаю, чи смію себе називати українцем...» [7, 54]; «Говорив, що взагалі, не має ніде ні близьких, ні дальших по крові» [7, 60]. Герої Ю. Косача не те що безрідні, вони ще й безіменні: це просто «добродії Ч...», які зустрілися на грані життя та смерті, національності та громадянства, хронотопного зламу.

Проте навіть за умов розхитування чинника роду та території (рідного краю), історична свідомість компенсує атрофію двох попередніх. Бо найважливіше – «це знайти свою рівновагу, своє призначення, своє місце в космосі... віднайти себе у минулому» [7, 58]. Ідеться тут саме про «голос із далека... української свідомості». Найважливіше – це почути той голос, навіть якщо «не вмієш говорити по-українськи» [7, 63]. Зрозуміло, що символіка цього далекого голосу накладається не лише на індивідуальну, але й на національну історію загалом.

Саме історична свідомість в умовах марґінесу чи кризи акумулює та консолідує, постає стимулюючою ланкою у єднанні нації та процесі національної ідентифікації. Також важливо зрозуміти, що усвідомлення розриву із колишнім світом, його втрати, відчуття неприсутності, чи недо-присутності його, веде до «роздмухування» функції пам'яті, гіпертрофії її установ і знарядь. І коли нова генерація починає реконструювати історію, то «образ минулого виконує роль соціального посередника... агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному» [3, 115–116], тобто ми шукаємо те, що співзвучне нашим настроям і очікуванням. Покоління *displaced person* серед багатовікового фонду української історії шукає собі подібних, шукає подібні умови бездержавності, консолідуючі символи, шляхи переходу через такі ж Рубікони. Акту-

алізуючи цю роботу історичної пам'яті, Ю. Косач не стільки відтворив події, скільки цілеспрямовано вибудував символи та міфи, формуючи таким способом історичну свідомість.

Оскільки національна ідентичність є динамічним конструктом, який народжується в діалозі, автор прагне творити європейський діалог. Він показував не лише «зміст», але й форми та прерогативи історичної свідомості, наголосив на відповідальності за способи оперування нею. У своїх творах Ю. Косач акцентував цю особливу роль історичної пам'яті в умовах Рубікону. Людина може не розмовляти українською, жити не в Україні, втратити формальні чи й юридичні підстави називати себе українцем, проте «голос із далека... української свідомості» [7, 61] компенсує цю атрофію, проводить стратегію коригування пам'яті, стає визначальним у пошуку та формуванні національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беседа с Клодом Леви-Стросом Константина фон Барлевека и Гали Наумовой // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 66–79.
2. Герасимчук А. А. Курс лекцій з філософії : навч. посібник / А. А. Герасимчук, З. І. Тимошенко. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 422 с.
3. Глебова И. И. Травматическое прошлое и национальная политическая культура / И. И. Глебова // Политическая наука. – 2006. – № 3. – С. 115–116.
4. Козин Н. Г. Идентификация. История. Человек / Н. Г. Козин // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 37–48.
5. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності : виклики глобалізації : монографія / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
6. Косач Ю. Вечір у Розумовського // Проза про життя інших : Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Юрій Косач ; [упоряд. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – 352 с.
7. Косач Ю. Голос здалека // Проза про життя інших : Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Юрій Косач ; [упоряд. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – 352 с.
8. Косач Ю. День гніву : повість про 1648 рік / Юрій Косач. – Регенсбург : Українське слово, 1947. – Ч. I. – 135 с.
9. Косач Ю. Рубікон Хмельницького / Юрій Косач. – Львів : Червона калина, 1992. – 215 с.
10. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І. О. Кресіна. – К., 1998. – 392 с.
11. Масненко В. Історична пам'ять як чинник інтеграції сучасного українського суспільства / Віталій Масненко // Збірник наукових праць / за ред. Анатолія Карася. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 280 с. – С. 153–169.
12. Нагорна Л. В. Соціально культурна ідентичність: пастки цінних розмежувань / Л. В. Нагорна. – К., ШІЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
13. Розу В. Європейська пам'ять чи європейські пам'яті? Обмеження стерилізованого й застиглого минулого / Валері Розу // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С. 221–223.
14. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен ; [пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
15. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Ентоні Сміт ; [пер. з англійської П. Таращука]. – К. : Основа, 1994. – 224 с.

*Стаття надійшла до редакції 10.09.2012
Прийнята до друку 22.11.2012*

**HISTORICAL CONSCIOUSNESS ON THE RUBICON:
THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN PROSE
BY YURIY KOSACH**

Olesya ZVARYCH

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory of Literature and Comparative Literature,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: olesia_zolochiv@mail.ru*

The article deals with the peculiarities of the national identity problem in artistic works by Yuriy Kosach of DP period. Namely, the attention is paid to the mutual hierarchy of historical memory and historical consciousness, their role of consolidation in Ukrainian national identity in emigration. In the basis of analysis there are mythological tendency «hero–antihero», complex of memory and author's strategies for dealing with territorial, political, ethnic Rubicons.

Key words: identity, national identity, historical memory, historical consciousness, Rubicon, generation of displaced person.

**ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ НА РУБИКОНЕ:
ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
В ПРОЗЕ ЮРИЯ КОСАЧА**

Олеся ЗВАРЫЧ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра теории литературы и сравнительного литературоведения,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
e-mail: olesia_zolochiv@mail.ru*

Статья посвящена особенностям проблемы национальной идентичности в художественном творчестве Юрия Косача периода ДиПи. В частности, внимание сосредоточено на взаимоотношениях исторической памяти и исторического сознания, их консолидирующем значении для формирования идентичности украинской нации в условиях эмиграции. Проанализировано мифологическую тенденцию «герой–антигерой» в прозе Ю. Косача, создание комплекса памяти и стратегии автора в преодолении территориальных, политических, этнических рубиконов.

Ключевые слова: идентичность, национальная идентичность, историческая память, историческое сознание, рубикон, поколение displaced person.